

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Процесс становления украиноязычной эстетической и психологической терминологии не завершён, тогда как точность научного формулирования лежит в основе современного познания. Важность понятийно-категориального обеспечения исследований, ведущихся учёными как в сфере эстетики, так и психологии, обосновывается в данной статье.

Ключевые слова: *эстетика, психология, вербализация, термин, понятие, категория, творчество, художественный образ.*

Process of becoming Ukrainian aesthetic and psychological terminology is not completed. In a basis of modern knowledge accuracy of a scientific formulation lays. The importance of the conceptual maintenance of the researches, leading scientists, as in sphere of an aesthetics and psychology is proved in the article.

Keywords: *aesthetics, psychology, verbalization, the term, concept, category, creativity, artistic image.*

Органічно вплетені в систему української мови слова термінологічного характеру, її лексичний і поняттєвий ресурс у цілому задіяні в перманентному процесі творення наукового стилю української мови. За цих умов термінолексика розглядається як форма сутності наукової мови, а поетично-образна мова – як активний будівельний матеріал словесного мистецтва, що в сукупності з іншими чинниками формує художнє мислення та його результати: художні образи, їхні асоціативні зв'язки, ідейний (духовний) зміст творчості тощо.

Оскільки будь-яка усвідомлювана інформація у людській спільноті оформлюється і передається за посередництвом словесно-поняттєвої мови, то свідомість людини у цьому сенсі необхідно розглядати як вербально-орієнтовану функцію психіки. Остання, формуючи відповідні мовні категорії, раціональними способами осмислює й пояснює також неутилітарну, духовну діяльність людини: творчий процес, його сутність і результати, інтерпретує твори мистецтва, спонукає до досягнення законів спілкування, діяльності, творчості тощо.

Протягом життя кожна людина зустрічається із багатьма впливами зовнішнього середовища, із чимось невідомим, постає перед потребою діяти та приймати рішення, переживає різні внутрішні емоційні стани. Первинна інформація, що надходить за посередництвом дії органів людського чуття, потрапляє до нас «у формі пережитих почувань та чуттєвих образів – продуктів живого споглядання» [1, с. 458]. Отриманий чуттєвий матеріал, який відображається в корі головного мозку і «провокує» в подальшому виникнення вражень і почуттів, постановня переживань та образів, слугує в кінцевому рахунку здійсненню вербалізації. Слово, як наслідок процесу вербалізації, фіксує властивості предмета або явища, називає їх, утворює знання –

«міру усунення невизначеності відображеного» [1, с. 458] і є конкретним результатом мислення.

Людина мислить образами, висловлюється – мовними категоріями. Видатний український психолінгвіст О. О. Потебня був переконаний, що всі слова в мові за походженням – образи. Тож слово – вербалізована форма чуття та образу. Слово задає напрям думці, внутрішні ментальні стани людини втілюються в значенні слова, ним позначається перебіг змін цих станів. «Зафіксувавши в слові новий сенс, властивість предмета, людина дістає два відображення того самого предмета: ці відображення подібні за змістом, але різні за матеріалом. Так відбувається стрибок від сенсу живого споглядання (чуттєво-інтуїтивного змісту) до інформації про предмет у формі образу чи думки» [1, с. 459].

Непересічне значення має теза О. О. Потебні про єдність свідомості людини, її думки з мовою – головним засобом комунікації – як для розуміння функції мови, так і для усвідомлення/осмислення людиною самої себе. Шляхом абстрагування й створення передумов для узагальнень мова дала можливість людині заглибитися у дійсність, орієнтуватися в ній, пізнавати й розуміти її. Завдяки мові людина отримала здатність орієнтуватися й у самій собі, усвідомлювати свій фізичний стан, думки, почуття, наміри, бажання, експектації тощо. Закони асоціювання образів та ідей, широко задіяні в процесі художньої творчості, не лише підпорядковуються діяльності психологічних механізмів людської уяви, а в першу чергу закорені в значення слів та словосполучень, їх смислове навантаження. Наукова мова – окрема царина знань, за посередництвом якої втілюється і напрацьовується інтелектуальний потенціал людства. В основі критичного (логічного, аналітичного або будь-якого іншого) способу мислення – точність і чіткість термінології, однозначність формулювання базових наукових понять, максимальне наближення їх до універсальності.

Теоретичний потенціал будь-якої науки безпосередньо залежить від розробленості її наукової мови. Лаконічність і точність формулювання основоположних понять категоріального апарату науки у свою чергу обумовлює її дієвість та своєчасність (актуальність). При цьому необхідною умовою, що забезпечує об'єктивно-науковий підхід до розроблення термінологіки і водночас є важливою його складовою, стає філософське осмислення еволюції понять, встановлення їхньої корелятивності з поняттєво-категоріальним апаратом суміжних дисциплін. Передумови й основні методи теоретико-прикладного дослідження також мають фундаментальне значення для інтерпретації об'єкта вивчення.

Важливо наголосити, що складність творення наукової термінології полягає в тому, що вчені, фіксуючи та викладаючи на широкий загал наукові досягнення, мусять послуговуватися не якоюсь абстрактною вихолощеною мовою, а загальноприйнятою у межах конкретного суспільства, утвореною історично, звичною для всіх. Функціональна настанова на інтелектуально-логічне сприйняття, повідомлювально-оціночну специфіку, вироблену і сталу термінологію, семантичні вислови і спосіб викладу вирізняє науковий стиль мови. Застосовування емоційно нейтральної лексики з метою запобігання спонтанному виникненню у читача (слухача) певних сторонніх образів в уяві є обов'язковим, воно покликане

якнайменше розсіювати увагу того, хто сприймає, концентрувати її на основній ідеї, на методах аргументації. Чим докладнішою і переконливішою прагне бути наука, тим менше має застосовуватися в ній літературно-художнє слово, поетично-образна мова, не закорінена у практику, а натомість – чітко визначена специфічність, моносемія, емоційно-експресивна нейтральність термінологіки.

Подібний концептуальний підхід у розробленні естетичних та психологічних понять і термінів забезпечує не лише їхню чіткість і досконалість, а й сприяє загальному пошуковій ґрунтовній мовно-системній термінології. Адже й сьогодні не можна вважати остаточно відпрацьованим поняттєво-категоріальний апарат як естетики, так і психології. Необхідно підкреслити: особливо це стосується базових характеристик їх україномовного словника. Відсутність виробленої, сталої наукової термінології обмежує можливості її вживання та застосування, тоді як від точності україномовних термінів і понять залежить глибина й адекватність розуміння суті досліджуваного предмета, твору мистецтва чи явища психіки.

Як і інші філософські й гуманітарні дисципліни, естетика та психологія апостеріорі оперують поняттями, термінами, категоріями. Задля усвідомлення чіткої різниці між ними, а також з метою з'ясування базового лексично-змістового наповнення «терміна», «поняття», «категорії» й уникнення неточностей їх уживання в тому чи іншому контексті звернімося зокрема до Великого тлумачного словника сучасної української мови (2001). Отже, «термін – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо»; «поняття – одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; сукупність поглядів на що-небудь, рівень розуміння чогось»; «категорія – основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності; родові поняття, що означає розряд предметів, явищ і т. ін. або їхню важливу спільну ознаку» [2]. Цілком слушним постає висновок: термін (по)означає, називає поняття і є, так би мовити, його «іменем»; поняття у свою чергу розкриває суть та пояснює зміст і значення терміна; категорії ж покликані узагальнювати, типізувати й систематизувати поняття, виводячи їх на рівень об'єктивованості.

Україномовний поняттєво-категоріальний апарат естетики і психології потребує загальної методологічної основи, а саме: аналіз матеріалу та пошук адекватного його тлумачення має вестися на ґрунті досконалої наукової мовної форми. Для цього теоретичні розробки повинні здійснюватись у напрямі від поняття до терміна, від його змісту – до відповідно обраного мовного еквівалента. «Успішність оперування окремим поняттям зростає в тому разі, коли для нього знайдено точний мовний еквівалент, коли воно „відлилося” у вдалий і виразний термін» [3, с. 34]. Необхідність відповідності терміна суті того поняття, яке він виражає в міру його усвідомлюваного, інтелектуального сприймання, отже, є першорядною.

Вважаємо за доцільне зупинитися детальніше на особливостях поняттєво-категоріального забезпечення наукових досліджень естетики і психології.

Як зазначає одна з найвідоміших сучасних естетиків і дослідників творчості в Україні Л. Т. Левчук, «традиційний поняттєво-категоріальний апарат естетичної

науки складався століттями» [4, с. 21]. Між тим сьогодні спостерігаємо ситуацію недбалого ставлення сучасних науковців як до теоретичної спадщини української естетики загалом, так і поверхові підходи в роботі з україномовною науковою термінологією зокрема. І хоча «зникнення багатьох питомих українських термінів спричинено, на жаль, не об'єктивними процесами в науці чи мові, а політично зумовленими, волюнтаристськими рішеннями на угоду панівній доктрині „злиття мов”» [3, с. 36], важко погодитись із невиправданим штучним обминанням або навіть хибним, помилковим оперуванням термінологією, віднайденою і застосованою у процесі «розкодування» секретів художньої творчості корифеями української науки.

Йдеться зокрема про потужну термінолексичну систему понять, розроблену видатним естетиком України і Європи (і це факт давно визнаний у колах ортодоксальної науки) Іваном Яковичем Франком (1856–1916). Його перу належить величезна кількість наукових праць, студій, розвідок з естетики, психології, теорії та історії літератури тощо, серед яких чільне місце посідає естетико-психологічний, літературно-критичний трактат «Із секретів поетичної творчості» (1898–1899). Саме на його сторінках І. Франком була постульована власна теоретична концепція художньої творчості, підкріплена низкою унікальних наукових понять і термінів, що найбільш повно, виразно й об'єктивно означували й характеризували досліджуване явище.

Для досягнення відповідної адекватності у застосуванні термінологіки, зазначав І. Франко, ученим доводиться утворювати специфічну наукову термінологію або навіть й «уживати для такої термінології чужих слів, відірваних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено» [5, с. 47]. Це положення обґрунтовувало і власний метод лексико-семантичного творення української наукової мови І. Франком та водночас слугувало поясненням до вживання ним термінів іншомовного походження або запозичення їх з інших наук, які змістовно й найбільш адекватно розкривають суть об'єкта дослідження. Говорячи про моносемію та емоційно-експресивну нейтральність наукової лексики, учений вказував, що ці риси досі найповніше реалізуються саме в термінах-інтернаціоналізмах іншомовного походження. Для підтвердження цієї думки і з метою практичної ілюстрації переваг інтернаціональних термінів І. Франко у своїх роботах часто подавав інтернаціоналізми в дужках поряд із пропонованими іншими авторами кальками або невдалими термінами, чим прагнув наочно показати доцільність вживання в кожному конкретному випадку інтернаціональних термінів як найбільш відповідних пояснюваному поняттю.

На підтвердження викладеного вище логічним постане приклад з уживанням І. Франком польського слова «змисли» для означення органів чуття людини. Причому із контексту трактату стає зрозуміло, що йдеться не лише про зорові, слухові, смакові, нюхові або тактильні функції організму як такі, а про характеристику органів чуття вже насичених інформацією, «зчитаною» з навколишньої дійсності відповідно до якості та особливостей функціонування того чи іншого людського «змислу». Перевіримо: «Все, що ми знаємо, – пише дослідник, – є продуктом наших змислів – тобто доходить із зверхнього світу до наших мозкових центрів за посередництвом змислів. Ми знаємо зверхній світ не такий, як він є на ділі, а тільки такий, яким нам

показують його наші змисли; поза ними ми не маємо ніякого способу пізнання...» (виділення наше. – І. В.) [5, с. 77].

Є аксіомою, що леонардівського обдарування митець і сумлінний учений Іван Франко, який володів більшістю європейських мов та перекладав чи не з усіх мов світу, енциклопедично ерудований мислитель з феноменальною пам'яттю, був глибоко обізнаний з багатьма фактами світової історії, науки та мистецтва. Тому він ясно усвідомлював: залежно від індивідуальних властивостей (акцентуацій, відхилень від норми або навіть патологій) особистості, спектр сприйняття предметів та явищ дійсності, їх безпосереднє відображення органами чуття буде різним. Не говорячи про психоемоційні особливості творчих індивідуальностей, обдарованих і талановитих митців, геніїв. Адже виключною специфічністю часто позначені їх сприймання, уява, вразливість, емоційність, спостережливість, запам'ятовування, дія позасвідомих чинників тощо. З теорії художньої творчості загальновідомі факти біографій і патографій видатних представників мистецтва та науки, відомих історичних діячів, харизматичних лідерів держав, що лише підкреслюють винятковість їх особистісних проявів і психічного статусу, способів спілкування зі світом і розгортання себе в ньому. І не останню, якщо не першочергову роль у цих процесах відіграють їхні змисли. Зміст трактату переконує в цьому.

Тому очевидно, що спроба буквального перекладу терміну «змисли» будь-якою іншою мовою є недоцільною, такою, що не буде відтворювати його справжнього значення та суті. Саме від подібних помилок застерігав нас геніальний І. Франко більше століття тому, залучаючи в науковий україномовний контекст слова (терміни) з інших мов.

Неодноразово у своїх естетичних студіях [6] ми наполягали саме на такому прочитанні терміна «змисли», обґрунтовуючи його зверненням не лише до першоджерела (хоча за певних умов цього було б цілком достатньо), а й словників української мови Б. Грінченка (1908), літературознавчих термінів І. Франка (1966), послуговувалися психологічною літературою (Г. Костюк, М. Ярошевський, В. Зінченко, М. Мамардашвілі, В. Роменець) та даними психоаналізу. Між тим знову й знов натрапляємо в естетико-психологічній і навіть словниково-довідковій літературі на протиприродне небажання молодих (і не тільки) науковців відшукати істину, яка часто-густо лежить на поверхні. Цитуємо за навчальним посібником для студентів вищих навчальних закладів за редакцією І. В. Данилюка (2002): «Основою психічного життя людини, на думку Франка, є ті враження, які через змисли (відчуття. – І. Д.) людина одержує із зовнішнього світу...» [7, с. 77]. Ця думка була б цілком прийнятною, якби автор не трактував змисли як відчуття, що цілком не відповідає змісту, який вкладав у це поняття І. Франко. Крім того, у психології і теорії пізнання «чуття», «відчуття», «почуття» є чітко окресленими поняттями, що мають статус термінів.

З'ясуємо ще раз: відчуття – відображення в мозку людини окремих властивостей, якостей предметів і явищ дійсності, внутрішніх станів унаслідок безпосереднього впливу подразників на відповідні органи чуття й аналізатори; відчуття породжуються внаслідок дії матерії, що рухається, на органи чуття людини. Органи чуття – зір, слух

і т. ін. одержують, відбирають, постачають у мозок людини і накопичують основну інформацію про навколишній світ, характеризують здатність людини сприймати зовнішні впливи і подразники. Почуття – психічні стани і процеси, певні переживання і відчуття на основі емоцій, відчуттів, вражень. Чуття – особливий психічний стан несвідомого відображення явищ і подій, інтуїтивне передчуття їх [8, с. 104; 9, с. 333].

Однак користуючись сучасним російсько-українським і українсько-російським словником за редакцією Д. І. Ганича та І. С. Олійника (1990), узагалі неможливо встановити різницю між чуттями і почуттями. Автори уживають на диво некоректне словосполучення «органи почуттів» як україномовний еквівалент до російської словосполуки «органы чувств» [10, с. 452], що є грубою смисловою помилкою не лише з точки зору естетики, психології, а й медицини та філології. В. В. Клименко, цитований нами раніше, у навчальному посібнику «Психологія творчості» (2006) у параграфі «Поняття – регулятор розуміння сенсу відображення», у свою чергу, пише: «На відміну від світу почуттів предмета, світ думок сприймається лише в понятті» (виділення наше. – І. В.) [1, с. 461]. Цікаво, яке «розуміння сенсу» «почуттів предмета» сам автор вкладає у подібний набір слів..?

Повертаючись до трактату І. Франка, виокремимо ще декілька унікальних понять, використаних ученим у контексті міждисциплінарної інтеграції для дослідження підвалин креативного процесу. «Змислова перцепція»: процес відбирання вражень дійсності, які внаслідок і паралельно із дією «змислів», аналізаторів і мозку людини формують у неї основні уявлення про світ. («Перцепція» – психологічний термін, який означає безпосереднє відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності органами чуття). «Ресорпційна сила»: здатність сфери позасвідомого втягувати, поглинати, збирати у своїх глибинах відомості, враження, переживання людини, акумулювати її латентні можливості, оминаючи шар свідомості. («Ресорбція» – медико-біологічний термін, який означає проникнення речовин в організм тварин і людини крізь поверхню шкіри, слизові оболонки, клітинні мембрани). «Еруптивність естетична»: особлива здатність людини (митця) до раптового інсайту, спроможність піднімати на поверхню свідомості усе те, що увібрала ресорпційна сила позасвідомого. («Еруптивність» – термін, запозичений з геології, означає раптове виверження надр з жерла вулкану).

Таким чином, коректну й виважену роботу з термінами та поняттями з інших мов та наук блискуче продемонстрував Іван Франко, працюючи над естетико-психологічною проблематикою трактату «Із секретів поетичної творчості». Сьогодні українській естетиці вочевидь бракує ширшого застосування в науковому обігу власне аутентичних україномовних естетичних понять або залучення естетичних термінів із тих мов, на яких вони виникли, не вдаючись до хибного шляху «перекладу з перекладу». Такі з них, як «змисли», «змислова перцепція», «ресорпційна сила», «еруптивність» (І. Франко), «неусвідомлюване психічне» (Р. Піхманець, М. Ярошевський), «позасвідоме» (І. Іваньо, Л. Левчук, О. Оніщенко), «ніцшеїзм» (М. Павлишин), «творча індивідуальність» (І. Франко, Л. Скупейко), «інвазії» (К.-Г. Юнг) та багато інших, повною мірою претендують на своєчасність, оригінальність та об'єктивно-наукову доцільність.

Вернудіна І. В. **ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

На часі оформити поняттєво-категоріальний апарат естетики у відповідну сталу систему і, використавши історичний і теоретико-лінгвістичний ресурс науки, зафіксувати її у вкрай необхідній сучасній естетичній україномовній енциклопедії.

Література:

1. *Клименко В. В.* Психологія творчості : навч. посібник / В. В. Клименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.
3. *Андрієвська В. В.* Українська психологічна термінологія: вчора, сьогодні, завтра / В. В. Андрієвська // Спадкоємність та інновації в українській психологічній науці : матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. / за ред. М. Й. Боришевського. – К. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2002. – Ч. I.
4. *Левчук Л. Т.* Західноєвропейська естетика ХХ століття : навч. посібник / Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1997.
5. *Франко І. Я.* Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Повне зібрання творів / І. Я. Франко. – Т. 31. – К. : Наукова думка, 1981.
6. Див.: *Вернудіна І. В.* Проблеми психології художньої творчості в дослідженнях Івана Франка (1996); Особливості понятійно-категоріального апарату теорії творчості в естетиці Івана Франка (2000); Творчість як об'єкт естетичного аналізу в теоретичній спадщині Івана Франка : автореф. дисерт. (2003); І. Я. Франко: від розробки української літературної мови до творення естетичної лексики і термінології (2003); Становлення естетичної лексики і термінології в традиціях українського гуманітаризму кінця ХІХ століття (2008).
7. *Данилюк І. В.* Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття) : навч. посібник / І. В. Данилюк. – К. : Либідь, 2002.
8. *Войтко В. І.* Психологічний словник / В. І. Войтко. – К., 1982.
9. *Костюк Г. С.* Психологія / Г. С. Костюк. – К., 1968.
10. *Ганич Д. И.* Русско-украинский и украинско-русский словарь / Д. И. Ганич, И. С. Олейник. – К. : «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1990.